
ਪਾਠ 1 ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਧੁਨੀਆਂ

ਪਾਠ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ

- 1.0 ਮਨੋਰਥ
- 1.1 ਭੂਮਿਕਾ
- 1.2 ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ
  - 1.2.1 ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ?
  - 1.2.2 ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੱਛਣ
- 1.3 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ
- 1.4 ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ
  - 1.4.1 ਧੁਨੀ ਕੀ ਹੈ?
  - 1.4.2 ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ
  - 1.4.3 ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ
  - 1.4.4 ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ
  - 1.4.5 ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
  - 1.4.6 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ
  - 1.4.7 ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੱਧ ਸੁਰ
  - 1.4.8 ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਆਧਾਰ
- 1.5 ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ
- 1.6 ਸਾਰ
- 1.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ
- 1.8 ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

1.0 ਮਨੋਰਥ

ਇਹ ਪਾਠ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਲੱਛਣ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ----ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ :

- i) ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ।
- ii) ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ।
- iii) ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ।
- iv) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੜਾ ਔਖਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਔਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਓਗੇ।

1.1 ਭੂਮਿਕਾ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਕਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕਦੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੋਵੇ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਦਸ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਨਖੜਦੇ ਹਨ।

ਪੁਨੀ ਜਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੜਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਹੈ ਬੜਾ ਸਵਾਦਲਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਨੀ ਨੇ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚੇਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖੋਲ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਹੈ।

1.2 ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮਨੁੱਖ-ਜਾਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1.2.1 ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ?

ਉੱਚ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗੀਏ ਤਾਂ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਹੋਰਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।" ਪਰ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਹੋਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੋ ਜੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸੋਧ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ "ਭਾਸ਼ਾ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ-ਭਾਵ, ਇੱਛਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਹੋਰਨਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ" ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰਲੀ ਨਾਲੋਂ ਠੀਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਕਸਰਵੰਦੀ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਨ, ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸਣ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਭਾਵ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਣ ਅਤੇ ਹੱਸਣ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਰੋਣਾ ਜਾਂ ਹੱਸਣਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਣ ਜਾਂ ਹੱਸਣ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਕੀ ਹੈ? ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਰੋਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਤੇ ਹੱਸਣ ਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ 'ਪਾਣੀ' ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ, ਉਸ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ 'ਪਾਣੀ' ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਖ਼ਾਸ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਲਈ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਹੈ 'ਪਾਣੀ'। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਦਾਰਥ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਨੇ 'ਜਲ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ), ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਵਾਟਰ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ), ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਆਬ' (ਫ਼ਾਰਸੀ)। ਪਦਾਰਥ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ 'ਪਾਣੀ'। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਪੁਨੀਆਤਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ' ਜਾਂ ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਇਹਨਾਂ ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ, ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, 'ਸ਼ਬਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਹੋਰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੇ 'ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ' ਜਾਂ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਨਿਰਾ 'ਪਾਣੀ', 'ਪਾਣੀ' ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਕਿ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਹੇ, 'ਪਾਣੀ ਡੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਹੈ', 'ਮੈਂਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿਓ', 'ਪਾਣੀ ਤੱਤਾ ਹੈ', ਆਦਿ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰੋਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਲੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਵਾਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ, ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਜਾਂ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਭਾਸ਼ਾ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੇ ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਆਦਿ ਹੋਰਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.2.2 ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੱਛਣ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

ਉ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸਤਾਰਮੁਖੀ ਹੈ : ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਚਾਹੇ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅਣਗਿਣਤ ਵਾਕ ਰਚੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਅ) ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ : ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਮਿਲੀ ਦਾਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ,

ਸੁਣਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸੂਝ (ਅਕਲ) ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੰਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਆਪ ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਏਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੁੰਦੀ।

ੲ) ਭਾਸ਼ਾ ਜਤਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : ਵੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਹੱਸਣ, ਰੋਣ, ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਜਤਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸ) ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ : ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਢੇਰ ਫਰਕ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਦੋਵੇਂ ਸਮੇਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ, ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਹ) ਭਾਸ਼ਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ, ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਅਥਵਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ : ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ (✓) ਵਾਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਉਣਾ ਹੈ।

ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਸਵਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਸਵਾਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਉੱਤਰ ਠੀਕ ਹੈ?

- 1 ਓ) ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਦਾਤ ਹੈ।
 ਅ) ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਹੈ।
 ਏ) ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।
  - 2 ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ :
 ਓ) ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਭਾਸ਼ਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 ਅ) ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
 ਏ) ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵਾਕ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
  - 3 ਓ) ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਚਾਹੇ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।
 ਅ) ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਹਨ।
 ਏ) ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- ਨੋਟ: ਉੱਤਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੇਖੋ।

1.3 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ

ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਨ 1947 ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੁਹਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ—ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਛੋਟਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹਿੱਸੇ 'ਪੰਜਾਬ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਪੰਜਾਬੀ' ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰਿਆਣਾ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਾਂਤ (ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ), ਤੇ ਪੁਣਛ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ- ਅਧੀਨ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਕ ਹੋਈ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ 4000 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਰਾਂ, ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ ਪਰਵਾਰ' ਹੈ। ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਯੂਰਪ, ਈਰਾਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਸ਼ਾਖਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵੈਦਿਕ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਈ। ਅੱਜ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਾਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਲੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ' ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰੀਆ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਦਸਵੀਂ, ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ--ਸਿੰਧੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪਛਮੀ ਹਿੰਦੀ, ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ, ਉੜੀਆ, ਬੰਗਾਲੀ, ਆਸਾਮੀ ਆਦਿ। ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਤਮਿਲ, ਤੇਲੇਗੂ, ਕੰਨੜ, ਮਲਿਆਲਮ, ਆਦਿ) ਭਾਰਤ-

ਯੂਰਪੀ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਦ੍ਰਿਵਿੜ ਪਰਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਰਤ-ਯੂਰਪੀ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਸ਼ਾਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਆਸ ਹੈ, ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਉੱਘੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਹੀ ਘੋਖ ਕਰਾਂਗੇ।

ੳ) ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਘੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੀ, ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੋਣਾ। ਏਥੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਸਮਝ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, "ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਹੱਥੀਂ ਕੀਤਾ।" ਹਿੰਦੀ ਵਾਲੇ ਕਹਿਣਗੇ, "ਮੈਂਨੇ ਯਹ ਕਾਮ ਹਾਥੋਂ ਸੇ ਕੀਆ।" 'ਹੱਥ' ਨਾਵ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਹੱਥ' ਨਾਵ ਨਾਲ ਪਿਛੇਤਰ 'ਈ' ਲਾ ਕੇ ਉਹੋ ਅਰਥ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ 'ਹਾਥੋਂ' ਅਤੇ 'ਸੇ' ਵਰਤ ਕੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੈ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸੇ' ਨੂੰ 'ਸੰਬੰਧਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ 'ਈ' ਨੂੰ ਪਿਛੇਤਰ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਬੰਧਕ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, "ਬਾਲ: ਸੂਰਯੇ ਪਸਯਤਿ" ਇਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ: "ਬੱਚਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।" ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਰਯ' ਨੂੰ ਪਿਛੇਤਰ 'ਅਮ' (ਟਿੱਪੀ) ਲਾ ਕੇ ਉਹ ਭਾਵ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ਬਦ 'ਨੂੰ' ਵਰਤ ਕੇ ਲਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਪਿਛੇਤਰ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਅਜੋਕੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਹਨ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹਨ।

ਅ) ਅਸਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਬੰਧਕ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਢੰਗ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫੀ ਫਰਕ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, "ਕਿਤਾਬ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਹੈ।" ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਹਿਣਗੇ "The book is on the table". ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧਕ 'ਉੱਤੇ' ਨਾਵ 'ਮੇਜ਼' ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਇਆ ਹੈ—ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਛੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ post-position ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧਕ, (on) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਨਾਵ table ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਅਗੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ (preposition)। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ ਵਰਤਦੇ ਹਾਂ।

ੲ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਾਕ ਦੇ ਹਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਲਿੰਗ ਤੇ ਵਚਨ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਖੇਡਦਾ ਹੈ।" ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਨਾਵ 'ਬੱਚਾ', ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ 'ਛੋਟਾ' ਤੇ ਕਿਰਿਆ, 'ਖੇਡਦਾ' ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅ- (ਕੰਨਾ) ਆਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਵਚਨ, ਪੁਲਿੰਗ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ 'ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਖੇਡਦੀ ਹੈ,' ਤਾਂ ਵੇਖੋ 'ਆ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਈ' ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ, ਵਚਨ ਬਾਰੇ ਇਹੀ ਨੁਕਤਾ ਕੁੱਝ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ /ਘ,ਙ,ਞ,ਯ,ਞ/ ਪੰਜਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ, ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੋਖੇ ਫ਼ਰਕ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਘੋੜਾ', 'ਸੰਘਾਤ' ਤੇ 'ਸੰਘ' - ਤਿੰਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਲੇ ਘੰਘਿ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਘੋੜਾ' ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁਨੀ ਹੈ, 'ਸੰਘਾਤ' ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਤੇ 'ਸੰਘ' ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ। ਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੱਖਰ (ਘੰਘੇ) ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਰ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਸੁਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। 'ਸੁਰ' ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕਿਸੇ ਅਗਲੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੂਜਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ: i) ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਕੇਵਲ (✓) ਲਾ ਕੇ ਹੀ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਸ਼ਾਖ ਦੀਆਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋ।

ii) ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ।

iii) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰ ਮੇਲਣੇ ਹਨ।

1 ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਆਰੀਆ ਸ਼ਾਖ ਦੀਆਂ ਹਨ?

ਮਰਾਠੀ	ਤਮਿਲ
ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ	ਬੰਗਾਲੀ
ਕਸ਼ਮੀਰੀ	ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
ਪੰਜਾਬੀ	

2 ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ (Post-Position) ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ?

3 ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਲਿਖੋ :
 ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ।
 ਉਹ ਗਡੀਓਂ ਉਤਰਿਆ ।
 ਹੱਥੀਂ ਚੁੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ।

1.4 ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਏਥੇ ਅਸੀਂ, ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

1.4.1 ਪੁਨੀ ਕੀ ਹੈ?

ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ 'ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ' ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਕੇ ਵਾਕ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ—ਪੁਨੀਆਂ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਾਕ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਪੁਨੀ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਾਕ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ਼ਬਦ 'ਤਾਰ' ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ—/ਤ/, /ਆ/ ਤੇ /ਰ/। 'ਤਾਰੇ' ਵਿੱਚ ਚਾਰ—/ਤ/, /ਆ/, /ਰ/ ਤੇ /ਏ/। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੀ ਬਦਲਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਤਾਰੇ' ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਆਂ ਚੜ੍ਹੇ ਪੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ 'ਤੇਰਾ' (/ਤ/, /ਏ/, /ਰ/, /ਆ/) 'ਰੇਤਾ' (/ਰ/, /ਏ/, /ਤ/, /ਆ/) ਤੇ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਜੁੱਟ-ਵਿਉਂਤ (Combination) ਤੇ ਕ੍ਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ (Permutation) ਨਾਲ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੁਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣ, ਸ਼ਬਦ ਅਨੇਕਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਘੱਟ-ਤੋਂ-ਘੱਟ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ 15 ਪੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਚਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਹਨ ਫਿੰਜੀ ਤੇ ਹਵਾਈ ਟਾਪੂਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਖੋਜ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 75 ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ /ਕ/ ਦੀ ਪੁਨੀ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ 'ਕ', ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਰੋਮਨ) ਵਿੱਚ 'k' ਤੇ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿੱਚ 'क' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਲਿਪੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਉਂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਤੇ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਇਥੇ 'ਪੁਨੀ' ਤੇ 'ਅੱਖਰ' ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਪੁਨੀ' ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਅੱਖਰ' ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫਰਕ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ 'ਕ' ਜਾਂ 'ਕ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 'ਕੱਕ' ਅੱਖਰ। ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦੀ ਪੁਨੀ ਦਰਸਾਉਣੀ ਹੋਵੇ, (ਜਿਵੇਂ ਇਹ 'ਕਾਰ', ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਤਾਂ ਇਸ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - /ਕ/। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਦਰਸਾਉਣੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਛੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਉਦਾਹਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ 'ਤਾਰੇ' ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੁਨੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਹਨ —/ਤ/, /ਆ/, /ਰ/, /ਏ/, ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ 'ਆ' ਤੇ 'ਏ' ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਲਗਾਂ ਵਰਤ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਖਤ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਆਦਿ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੂਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲਗਾਂ ਵਰਤ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਗਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਰਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਲਗਾਂ- ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।

1.4.2 ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਪੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਸੁਰ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨ। /ਆ/, /ਇ/, /ਉ/, /ਓ/ ਆਦਿ ਸੁਰ ਹਨ ਪਰ /ਸ/, /ਹ/, /ਕ/, /ਛ/, /ਣ/, /ਯ/, /ੜ/ ਆਦਿ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

ਸ਼ਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਅੰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂੰਹਦੇ; ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ. ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਹਿਤ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਸ਼ਰ : ਸ਼ਰ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ, ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਹਿਤ, ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਅੰਜਨ: ਵਿਅੰਜਨ ਉਹ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ, ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਕਿਸੇ-ਨਾ-ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1.4.3 ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਰ ਹਨ :

/ਅ. ਆ. ਇ. ਈ. ਉ. ਊ. ਏ. ਐ. ਓ. ਔ/

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ :

/ਸ. ਹ.

ਕ. ਖ. ਗ. ਘ. ਙ.

ਚ. ਛ. ਜ. ਝ. ਞ.

ਟ. ਠ. ਡ. ਢ. ਣ.

ਤ. ਥ. ਦ. ਧ. ਨ.

ਪ. ਫ. ਬ. ਭ. ਮ.

ਯ. ਰ. ਲ. ਵ. ਤ/

ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਵਿਅੰਜਨ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਪਣਾਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਤਿਆਰ ਹੋਈ, ਓਦੋਂ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿੱਦੀ ਲਾ ਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

/ਸ਼/. /ਜ਼/ ਤੇ /ਫ਼/

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਹੈ /ਲ/

ਇੰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਅੰਜਨ 36 ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਤੀਜਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ : i) ਉੱਤਰ ਖਾਲੀ ਛੱਡੀ ਗਈ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣੇ ਹਨ।

ii) ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਵੇਖੋ ਇਸ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰ।

1 ਸ਼ਬਦ 'ਲਿਖੀਏ' ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ।

-----

2 ਸ਼ਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ?

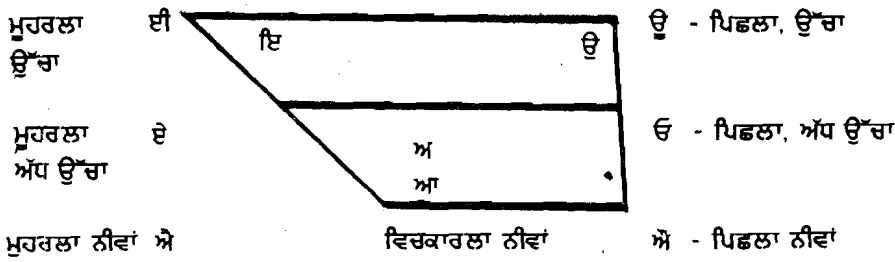
3 ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

1.4.4 ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਾਂ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਚਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ /ਈ, ਏ, ਐ/ ਨੂੰ ਮੂਹਰਲੇ ਸੂਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਜੀਭ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਚਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। /ਈ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਜੀਭ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉੱਚੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੂਹਰਲਾ' ਤੇ 'ਉੱਚਾ' ਸੂਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। /ਐ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਜੀਭ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉੱਚੀ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੱਛਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ 'ਮੂਹਰਲਾ' ਤੇ 'ਨੀਵਾਂ' ਸੂਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। /ਏ/ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀ ਹੈ—ਨਾ ਇਹ ਪੂਰਾ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨੀਵਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਅੱਧ ਉੱਚਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅੱਧ ਨੀਵਾਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਜੀਭ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੂਹਰਲਾ, ਅੱਧ ਉੱਚਾ ਸੂਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। /ਇ/ ਦੀ ਸਥਿਤੀ /ਈ/ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਉੱਚੀ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਪਰ /ਈ/ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਘੱਟ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ 'ਮੂਹਰਲਾ ਉੱਚਾ' ਸੂਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। /ਉ/ ਜੀਭ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਿਛਲਾ ਉੱਚਾ ਸੂਰ ਹੈ। /ਓ/ ਪਿਛਲਾ ਅੱਧ ਉੱਚਾ, ਅਤੇ /ਐ/ ਪਿਛਲਾ ਨੀਵਾਂ ਸੂਰ ਹੈ। /ਉ/ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਜੀਭ /ਉ/ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਘੱਟ ਉੱਚੀ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਪਿਛਲਾ ਉੱਚਾ ਸੂਰ ਹੈ।

/ਅ/, ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਉੱਚਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਮੂਲੀ ਉੱਚਾ, ਨੀਵੇਂ ਸੂਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ 'ਵਿਚਕਾਰਲਾ' ਨੀਵਾਂ ਸੂਰ ਹੈ। /ਅ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਜੀਭ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਭ ਕੁੱਝ (ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ) ਹੋਰ ਉੱਚੀ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਨੀਵਾਂ ਸੂਰ ਹੈ।

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਵੇਰਵਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੱਛਣ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸੂਰਾਂ—/ਉ, ਓ, ਐ/, ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੋਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਸੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਹਰਲੇ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੂਰ ਗੁਲਾਈ ਰਹਿਤ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵਰਾਛਾ ਫੈਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰ ਨਾਸਿਕੀ ਜਾਂ ਨਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਥੋੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ /ਈ/ ਤੋਂ /ਈ/, ਅਤੇ /ਓ/ ਤੇ /ਓ/ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਰ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਾਸਿਕੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ /ਸਾਗ/ ਦੇ ਅਰਥ /ਸਾਂਗ/ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ—'ਰੂਸਵ' ਤੇ 'ਦੀਰਘ'। ਇਸ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ /ਅ, ਓ, ਏ, ਇ/ ਰੂਸਵ (ਛੋਟੇ) ਸੂਰ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਦੀਰਘ (ਲੰਬੇ) ਹਨ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ /ਇ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ /ਉ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ /ਉ/ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਸਵ ਤੇ ਦੀਰਘ ਦੀ ਵੰਡ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

1.4.5 ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :

- ੳ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸੂਰ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲਿਖਾਇਆ (ਇ+ਆ+ਇ+ਆ), ਧੁਆਇਆ (ਉ+ਆ+ਈ+ਆ) ਆਦਿ ਵਿੱਚ
  - ਨੋਟ 1) ਯਾਦ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ 'ਲਿਖਾਇਆ' ਦੇ ਲੱਲੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਸਿਹਾਰੀ ਲਿਖੀ ਭਾਵੇਂ ਲੱਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਚਾਰੀ ਲੱਲੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਧੁਆਇਆ' ਵਿੱਚ ਧੱਧੇ ਦਾ ਔਕੜ ਭਾਵੇਂ ਹੇਠਾਂ ਔਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਸੂਰ ਆਏ ਹਨ।
  - ਨੋਟ 2) ਕਿਰਿਆ 'ਆਉਣਾ' ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਆਏ, ਆਈਆਂ, ਆਇਓ, ਆਇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੂਰ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ 'ਓਇ', 'ਅਇ', ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਸੂਰ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਰ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।
- ਅ) ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ /ਅ/ ਤੇ /ਆ/ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ /ਐ/ ਦੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ /ਐ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਸੀ—ਅੱਜ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਸਾਰੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ /ਐ/ ਵੀਹ, ਬਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ /ਐ/

ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਉੱਥੇ, ਜਿੱਥੇ, ਕਿੱਥੇ, ਲਾਗੇ, ਨੇੜੇ, ਗਾਵੇ, ਕਰੇ, ਵੇਖੋ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ /ਐ/ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ੲ) ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੁਸਵ ਸੂਰ /ਇ/ ਤੇ /ਉ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਲਿਖਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ 'ਆਦਿ', 'ਪ੍ਰੀਤ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ /ਇ/ (ਸਿਹਾਰੀ) ਆਈ ਹੈ, ਪਰ 'ਠੇਠ' ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਆਦੀ' ਜਾਂ 'ਆਦ', ਅਤੀ ਜਾਂ ਅੱਤ, 'ਪ੍ਰਤੀ' ਜਾਂ 'ਪਰਤੀ' ਹੈ।

ਚੌਥਾ ਅਭਿਆਸ

ਨੋਟ : i) ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਦੇਣੇ ਹਨ।

ii) ਉੱਤਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣੇ। ਪਰ ਲਿਖਣ ਮਗਰੋਂ ਵੇਖ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1 /ਆ, ਇ, ਉ, ਐ, ਓ/ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸੂਰ ਮੂਹਰਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਲਾਈ-ਰਹਿਤ ਹਨ ?

 -----

2 ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹੁਸਵ ਸੂਰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?

-----

3 ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸੂਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ?

1.4.6 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਸੂਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ। ਕੁਝ ਵਿਅੰਜਨ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਦੋਹਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—/ਪ, ਫ, ਬ, ਭ, ਮ/। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦੁਹੋਠੀ' ਵਿਅੰਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। /ਤ, ਥ, ਦ, ਧ, ਨ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਉਤਲਿਆਂ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨੋਕ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬੁੱਟ (ਮਸੂਹੜੇ) ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਦੰਤ ਬੁਟੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। /ਚ, ਛ, ਜ, ਝ, ਞ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਦਾ ਮੂਹਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਲੂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਤਾਲੂ ਕਰੜਾ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਤਾਲਵੀ ਵਿਅੰਜਨ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। /ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਣ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਥੜਾ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਜੀਭ ਵਲ ਖਾ ਕੇ ਉਲਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨੋਕ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ (ਮੂਹਰਲੇ ਤਾਲੂ) ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ (ਪਿਛਲੇ ਤਾਲੂ) ਦੇ ਮਿਲਨ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟ-ਜੀਭੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। /ਕ, ਖ, ਗ, ਘ, ਙ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਕੇ ਕੋਮਲ ਤਾਲੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਲਿਪੀ ਏਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਂ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਅਸਾਂ ਇਥੇ ਮੂਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮੂਹਰਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਏਹੋ ਰੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ।

/ਫ਼/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਤਲੇ ਦੰਦਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਇਹ ਦੰਤ-ਹੋਠੀ ਧੁਨੀ ਹੈ।

/ਸ/ ਤੇ /ਜ਼/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਉਤਲੇ ਬੁੱਟ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਟੀ ਜਾਂ ਵਰਤਸੀ ਧੁਨੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਵੇਂ ਹੀ /ਲ/ ਤੇ /ਰ/ ਵੀ ਬੁੱਟੀ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ।

/ਸ਼/ ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਨ /ਚ, ਛ/ ਆਦਿ ਵਾਲੇ ਥਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। /ਲ/ ਤੇ /ੜ/ ਦੋਵੇਂ ਉਲਟ-ਜੀਭੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ, /ਟ, ਠ/, ਆਦਿ ਵਾਂਗ ਜੀਭ ਉਲਟੀ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

/ਹ/ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਘੰਡੀ ਦੇ ਉਤਲੇ ਪਾਸੇ, ਸਾਹ ਦੀ ਨਲੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਾਗੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਨਾਦ-ਯੰਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧੁਨੀ 'ਨਾਦ-ਯੰਤਰ-ਮੁਖੀ' ਹੈ।

ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨ (stops) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ :

- /ਪ, ਫ, ਬ, ਭ,
- ਤ, ਥ, ਦ, ਧ,
- ਟ, ਠ, ਡ, ਢ,

ਡੱਕਵੇ ਵਿਅੰਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦੇ। /ਪ, ਫ, ਬ, ਭ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੀਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਓਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੁੱਲ੍ਹ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਅਤੇ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਕਿਉਂਕਿ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫੋਟਕ ਜਾਂ ਵਿਸਫੋਟਕ ਪੁਨੀਆਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵੇਖੋ /ਤ, ਥ, ਦ, ਧ./ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਮਸੂਹਤੇ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਭ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਐਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਬਿਲਕੁਲ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਓਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਭ ਹੇਠਾਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਵੀ ਡੱਕਵੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ (/ਟ, ਠ, ਛ, ਜ, ਝ, ਘ./ ਆਦਿ) ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਮੂੰਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੀਭ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀਆਂ ਡੱਕਵੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਡੱਕਵੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਉੱਤੇ-ਦਿੱਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਅਸਾਂ /ਮ, ਨ, ਛ, ਵ, ਙ/ ਪੁਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀਆਂ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜ ਪੁਨੀਆਂ ਡੱਕਵੇ ਵਿਅੰਜਨ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਭਾਵੇਂ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਸਾਂ ਬਾਣੀ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਹ ਪੰਜ ਪੁਨੀਆਂ, ਡੱਕਵੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਨਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਹ ਨਾਲ, ਨਾਸਿਕੀ ਗੂੰਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਨੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਸਿਕੀ ਗੂੰਜ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

/ਸ, ਜ, ਸ਼, ਫ, ਹ/ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਅੰਗ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਲੇ ਇੱਕ ਤੰਗ ਜਿਹੀ ਵਿੱਥ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਰਗੜ ਖਾ ਕੇ ਖਹਿ ਤੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਹਿ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸ਼ੁਕਰ ਜਿਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸ਼ੁਕਰ ਇਹ ਪੁਨੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਹਿਵੇ ਵਿਅੰਜਨ (fricatives) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ /ਸ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਉੱਚੀ ਉੱਠ ਕੇ ਬੁੱਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਛੂੰਹਦੀ) ਨਹੀਂ। ਬੁੱਟ ਤੇ ਜੀਭ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ, ਰਹੀ ਤੰਗ ਵਿੱਥ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਜੋ ਸ਼ੁਕਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ /ਸ/ ('ਸ' ਦੀ ਪੁਨੀ) ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਹੈ।

/ਰ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਉਤਲੇ ਬੁੱਟ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੀਭ ਵਿੱਚ ਕਾਂਥਾ ਪੈਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਚਾਰਨ ਜ਼ਰਾ ਲਮਕਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੀਭ ਤਿੰਨ, ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਬੁੱਟ ਨੂੰ ਛੂੰਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ /ਰ ਨੂੰ ਕਾਂਥਵਾਂ ਵਿਅੰਜਨ (trill) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

/ਲ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ ਉਤਲੇ ਬੁੱਟਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਭ ਬੁੱਟ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਭ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਭ ਦੇ ਦੁਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦੀ ਸਾਹ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ /ਲ/ ਨੂੰ ਪਾਸੇਵੰਨਾ ਜਾਂ ਪਾਰਸ਼ਵਿਕ ਵਿਅੰਜਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

/ਲ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੀ, /ਲ/ ਵਾਂਗ ਪਾਸੇਵੰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਜੀਭ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਉਲਟ-ਜੀਭੀ ਪੁਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਸੇਵੰਨੀ ਪੁਨੀ ਹੀ ਕਹਾਂਗੇ।

/ੜ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਭ ਕਠੋਰ ਤਾਲੂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜੀਭ ਦਾ ਫਟਕਾ ਵੱਜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਫਟਕਵੀਂ ਪੁਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4.7 ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੱਧ ਸ੍ਰੁਰ

/ਯ/ ਤੇ /ਵ/ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧ ਸ੍ਰੁਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਤੇ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਸ੍ਰੁਰਾਂ ਵਾਲੇ। ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੀਭ ਇਕ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਦੂਜੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਸਕਵੀਆਂ ਪੁਨੀਆਂ (glides) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

/ਯ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ /ਇ/ ਵਾਲੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੁਰ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਗਿਆਨ' (ਗਯਾਨ) ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਆਏ /ਯ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਭ /ਇ/ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ /ਆ/ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ /ਵ/ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ /ਉ/ ਦੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਤੋਂ ਜੀਭ ਅਗਲੇ ਸ੍ਰੁਰ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਦੁਵਾਰਾਂ' ਵਿੱਚ ਜੀਭ /ਉ/ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ /ਅ/ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੀ ਹੈ।

ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੱਧ ਸ੍ਰੁਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਅੰਜਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸ੍ਰੁਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸੁਭਾ ਦੂਜੇ ਉਚਾਰ-ਖੰਡ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਉਚਾਰ ਖੰਡ ਦਾ ਦੀਰਘ ਸੁਰ ਰੂਸਵ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਏਸੇ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਕੈਨੇਡਾ' ਨੂੰ 'ਕਨੇਡਾ', 'ਐਫਰੀਕਾ' ਨੂੰ 'ਅਫਰੀਕਾ' ਤੇ 'ਮੈਕਸੀਕੋ' ਨੂੰ 'ਮਕਸੀਕੋ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗੋਬਿੰਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਗੁਬਿੰਦ' ਹੀ ਉਚਾਰਦੇ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ 'ਆਕਾਸ਼' ਦੀ 'ਅਕਾਸ਼' 'ਬਾਜ਼ਾਰ' ਦੀ 'ਬਜ਼ਾਰ', 'ਪੋਸ਼ਾਕ' ਦੀ 'ਪੁਸ਼ਾਕ' ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੂਸਵ ਸੁਰ /ਉ/ ਤੇ /ਇ/ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਬਦ 'ਸਾਧੂ' ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 'ਸਾਧ' ਜਾਂ 'ਸਾਧੂ' ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਗੁਰੂ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਆਦਿ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ 'ਆਦ' ਜਾਂ 'ਆਦੀ' ਹੈ; 'ਪ੍ਰਤਿ' ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਤੀ' ਜਾਂ 'ਪਰਤੀ' ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੰਦ੍ਰ, ਇੰਦ੍ਰ, ਯੰਤ੍ਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਚੰਦਰ, ਇੰਦਰ, ਜੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਨਾਸਿਕਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। 'ਰਾਮ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ 'ਰਾਮ' ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਪਾਣੀ' ਨੂੰ 'ਪਾਣੀ' ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਆਈਆਂ' (ਜਿਵੇਂ -- ਚਾਰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਈਆਂ) ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ 'ਆਈਆਂ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਨਾਸਿਕਤਾ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ /ਰ/ (ਅਥਵਾ ਰਾਰਾ ਮੁਕਤਾ) ਪਿੱਛੋਂ /ਣ/ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਕਾਰਣ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ 'ਕਾਰਨ' ਹੈ, 'ਪੂਰਣ' ਦਾ 'ਪੂਰਨ', 'ਸਾਧਾਰਣ' ਦਾ 'ਸਾਧਾਰਨ'। /ਣ/ ਤੇ /ੜ/ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ /ਣ/ ਵੀ /ਨ/ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸਾਤਣ' ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਸਾਤਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਸੁਣਣ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ 'ਸੁਣਨ' ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਸੁਰ' (tone) ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਬੋਲ ਕੇ ਵੇਖੋ, 'ਕਹਿ, ਰਹਿ, ਚਾਹ, ਪੀਹ, ਸ਼ਹਿਰ, ਪਹਿਰ', ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਅੱਖਰ ਹਾਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ /ਹ/ ਦੀ ਪੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਾਹ ਦਾ ਧੱਕਾ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਘੋੜਾ, ਸੰਘਾੜਾ, ਸੰਘ', ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਘੇ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁਨੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਦ 'ਸੁਰ' ਕਾਰਨ ਹੀ ਹਨ। 'ਸੁਰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲੰਮਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਰੰਭਿਕ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਛੇਵਾਂ ਅਭਿਆਸ

- ਨੋਟ: i) ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਜਵਾਬ ਦੇ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ (✓) ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਲਾਉਣਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।
 ii) ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਵੇਖੋ ਪਾਠ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉੱਤਰ।

- 1 ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਠੀਕ ਹੈ।
 ਓ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ।
 ਅ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਬਹੁਤ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
 ਏ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

- 2 ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿਹੜੇ ਜੋੜ ਠੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :
 ਪਾਣੀ/ਪਾਣੀ, ਬਜ਼ਾਰ/ਬਾਜ਼ਾਰ, ਪੂਰਨ/ਪੂਰਣ, ਮੰਤ੍ਰ/ਮੰਤਰ।

1.6 ਸਾਰ

ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ—ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਮੂੰਹੋਂ ਉਚਾਰੇ ਪੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ (ਸ਼ਬਦਾਂ) ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪੁਨੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਪੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮੋਟੀ ਵੰਡ ਸੁਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰ (tone) ਨਾਸਿਕਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਨੀ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਮੁਖ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

1.7 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

- 1 ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਜਲ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
- 2 ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।
- 3 ਪ੍ਰੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

1.8 ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ

ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਏ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ।
- 2 ਅ ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 3 ਓ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੋ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਦੂਜਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਭਾਰਤੀ-ਆਰੀਆ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ :
ਮਰਾਠੀ, ਪੱਛਮੀ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਬੰਗਾਲੀ।
- 2 ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਬੰਧਕ ਨਾਂਵ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਕਿਤਾਬ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੈ' ਵਾਂਗ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਕ 'ਵਿੱਚ' ਨਾਂਵ 'ਅਲਮਾਰੀ' ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਛੇਤਰੀ ਸੰਬੰਧਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- 3 ਅਖੀਂ---- ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ
ਗੱਡੀਓਂ---- ਗੱਡੀ ਤੋਂ
ਹੱਥੀਂ---- ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ

ਤੀਜਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 'ਲਿਖੀਏ' ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ : ਲ, ਇ, ਖ, ਈ,
- 2 ਸ਼ੁਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਬਿਨਾ ਰੁਕਾਵਟ, ਪ੍ਰਵਾਹ ਸਹਿਤ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
- 3 ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੁਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ : /ਅ, ਆ, ਇ, ਈ, ਉ, ਊ, ਏ, ਐ, ਓ, ਔ/

ਚੌਥਾ ਅਭਿਆਸ

- 1 /ਇ/ ਤੇ /ਐ/ ਮੂਹਰਲੇ ਸ਼ੁਰ ਹਨ; ਅਤੇ /ਉ/ ਤੇ /ਓ/ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਹਨ।
- 2 ਹੁਸਵ ਸ਼ੁਰ : /ਅ, ਇ, ਉ/
- 3 /ਅ/ ਤੇ /ਆ/ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ, ਅਤੇ /ਐ/ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਡੱਕਵੇਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਡੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- 2 ਖਹਿਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਉਚਾਰਨ ਅੰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਏਨਾ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਲੇ ਤੰਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਸਾਹ ਖਹਿ ਕੇ, ਸ਼ੁਕਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁਕਰ ਨਾਲ ਖਹਿਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ।
- 3 ਅਲਪਪ੍ਰਾਣ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੀ ਸਧਾਰਨ ਮਾਤਰਾ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਮਹਾਂਪ੍ਰਾਣ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਨ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ।
- 4 ਨਾਸਿਕੀ ਵਿਅੰਜਨ : /ਮ/, /ਨ/, /ਣ/, /ਢ/, /ਙ/
ਅੱਧਸ਼ੁਰ : /ਯ/ ਤੇ /ਵ/

ਛੇਵਾਂ ਅਭਿਆਸ

- 1 ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੰਜੁਗਤ ਵਿਅੰਜਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 2 ਪਾਣੀ, ਬਜ਼ਾਰ, ਪੂਰਨ, ਮੰਤਰ।